

Kosten gespaard

Quick scan op aantrekkelijke lage lonenlanden

In India liggen de arbeidskosten per uur het laagst. De productiviteit is er echter ook laag en de aanwezigheid van gekwalificeerd personeel klein. Zeker wanneer we deze laatste overwegingen meenemen, blijken Oost-Europese landen nog steeds zeer aantrekkelijke lage lonenlanden voor Nederlandse industrie-ondernemers.

Er zijn legio redenen voor ondernemers om zelf actief te worden in het buitenland. Vaak gaat het om kostenefficiëntie of het zoeken naar nieuwe markten. Over dat eerste – de zoektocht naar lagere kosten – gaat deze brochure. Een tweede volgt spoedig en zal gaan over de mogelijkheden om te profiteren van buitenlandse marktkansen.

Het bereiken van een betere kostenefficiëntie

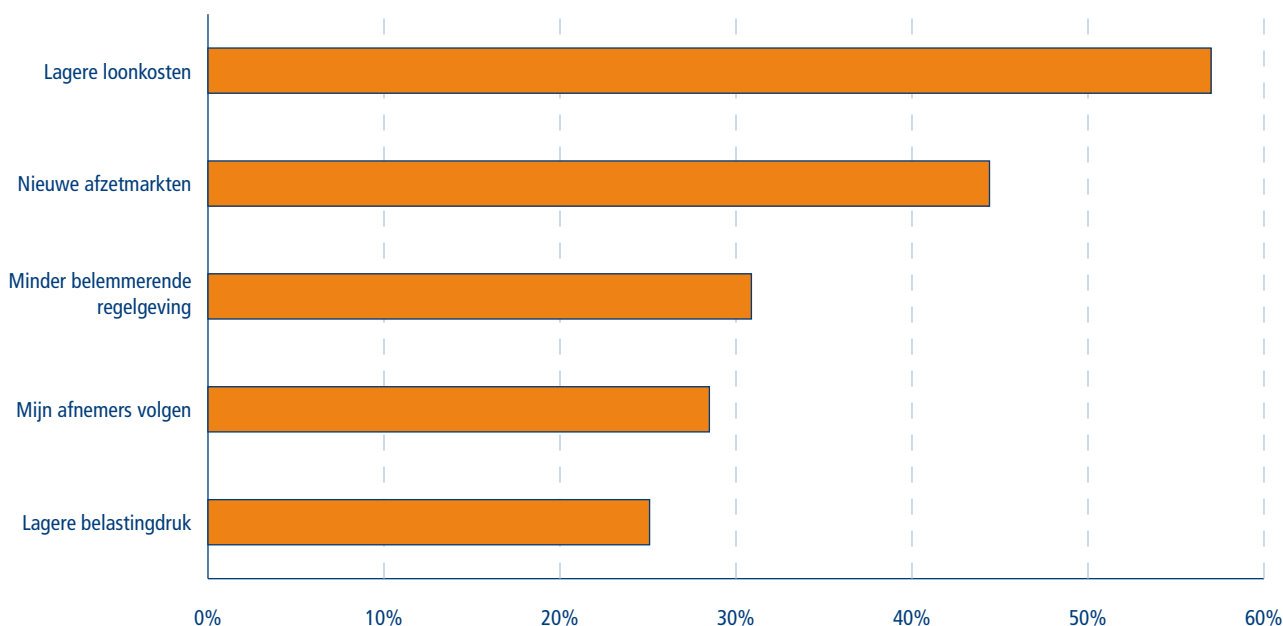
Grofweg kunnen de kosten van bedrijven worden opgedeeld in drie categorieën, te weten: grondstofkosten, kapitaalkosten en arbeidskosten. Alle drie zijn ze te beïnvloeden door het verplaatsen van activiteiten naar het buitenland. Arbeidskosten zijn dat echter het meest. Deze verplaats je immers in zijn geheel, terwijl de kosten die gepaard gaan met de inkoop van grondstoffen of betrekken van kapitaal niet per definitie mee veranderen. Daarbij komt dat de gevolgen van verplaatsing op

arbeidskosten waarschijnlijk het beste in te schatten zijn, waardoor de lagere arbeidskosten in veel gevallen de eerste stap in het beslissingsproces vormen om daadwerkelijk actief te worden in het buitenland.

Internationalisering en loonkosten

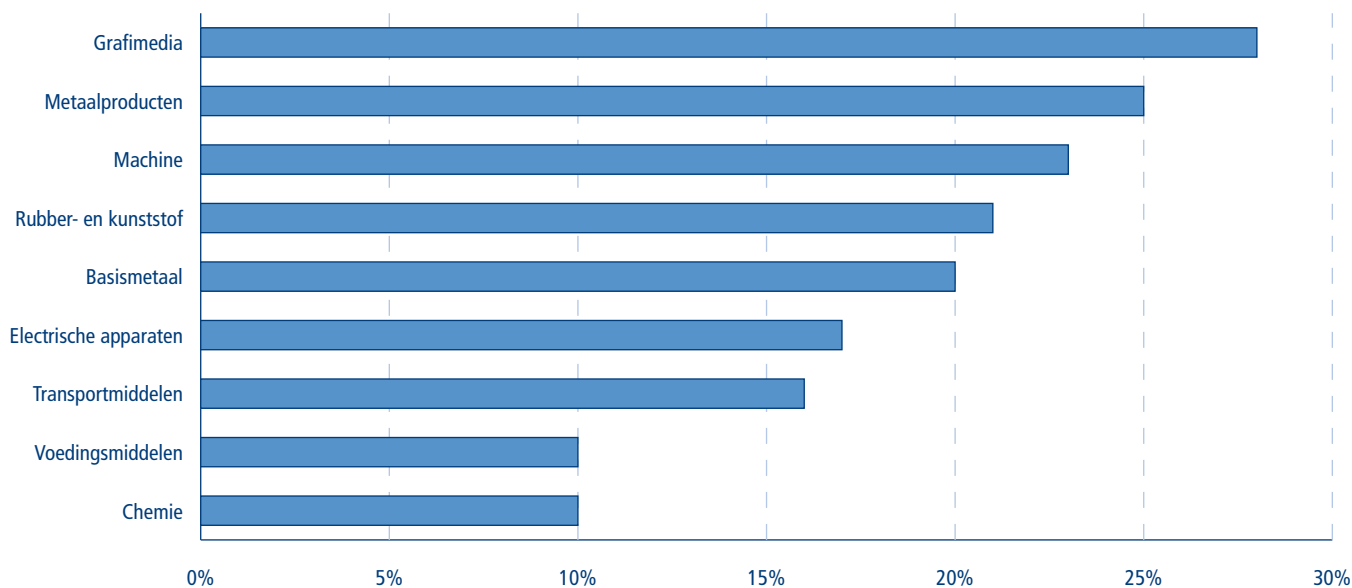
Dit laatste blijkt overigens ook uit verschillende onderzoeken. Keer op keer is gebleken dat – wanneer gevraagd naar de belangrijkste reden om actief te worden in het buitenland – het verlagen van de loonkosten als eerste wordt genoemd. De zoektocht naar nieuwe afzetmogelijkheden vormt hierbij een goede tweede (figuur 1).

Figuur 1 Lagere loonkosten voornaamste reden voor internationalisering

Bron: ING My Industry (2006)

Figuur 2 Aandeel arbeidskosten in totale kostenstructuur (2006)

Bron: CBS

Het aandeel van loonkosten in totaal

De populariteit van de loonkosten als reden voor productieverplaatsing is het gevolg van de sterke mate waarin deze kosten locatiegebonden zijn. Door een dure arbeidskracht te vervangen door een goedkopere nemen de kosten immers meteen af. Het daadwerkelijke effect hiervan op de kostenstructuur hangt echter wel sterk af van het aandeel van de arbeidskosten in het totaal. In de industrie is dat gemiddeld 15%. Er zijn echter wel grote verschillen tussen industriebranches (figuur 2).

Naast het totale aandeel van de arbeidskosten is het effect van verplaatsing op het kostentotaal afhankelijk van vele andere factoren, zoals de arbeidsproductiviteit en misschien nog wel belangrijker de totale arbeidskosten per eenheid product. Maar succes hangt natuurlijk ook af van de product-marktcombinatie, en dan met name de afstand tussen productie en 'consumptie'. Goed voorbeeld hiervan is de grafische industrie. Door het relatief hoge aandeel van de arbeidskosten in deze branche, zou productieverplaatsing in deze branche op het eerste gezicht zeer aantrekkelijk zijn. Flexibiliteit en daardoor ook nabijheid zijn echter zeer belangrijk, waardoor activiteiten niet zomaar verplaatst

kunnen worden met behoud van afzetmogelijkheden. Mede door deze doorslaggevende invloed van afstand maken we in dit pamflet onderscheid tussen aantrekkelijke lage lonenlanden binnen en buiten Europa.

Waar is arbeid het goedkoopst

Uitgaande van de World Competitiveness Index van het IMD is India op dit moment het land met de laagste arbeidskosten per uur in de industrie (tabel 1). In 2006 betaalden ondernemers per saldo 61 dollarcent aan arbeidsloon en alle bijbehorende premies per uur. Binnen Europa liggen de totale arbeidskosten verreweg het laagst in Roemenië. Het verschil met India is 'maar' 30 dollarcent per uur en dat binnen een straal van circa 2.000 kilometer van Nederland. Ter vergelijking; in Nederland wordt gemiddeld bijna 33 dollar per uur betaald.

Tabel 1 De top 5 laagste lonenlanden binnen en buiten Europa (2006)*

Europa	US\$	NL=100	Buiten Europa	US\$	NL=100
Roemenië	0,91	7	India	0,61	5
Bulgarije	1,28	10	Indonesië	0,64	5
Oekraïne	1,74	13	Filippijnen	0,85	7
Rusland	2,18	17	Thailand	0,88	7
Turkije	2,50	19	China	1,14	9

* Arbeidskosten in de industrie (US\$ per uur)

Noot: Bij het vaststellen van deze tabel zijn alleen de landen opgenomen die door het IMD worden meegenomen in de World Competitiveness Yearbook. In 2008 ging het hierbij om 55 landen die het in zich hebben om als sleutelland te fungeren op de wereldwijde zakelijke markt.

Bron: IMD, EIU; bewerking ING Economisch Bureau

In tabel 1 is naast India en Roemenië de top 5 van laagste lonenlanden binnen en buiten Europa opgenomen. De aantrekkelijkheid van deze landen op de kostenstructuur van bedrijven wordt in het verloop van dit pamflet nader onder de loep genomen.

India kent echter ook lage productiviteit

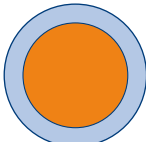
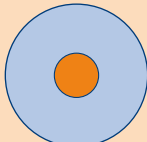
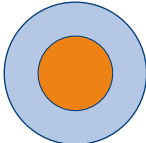
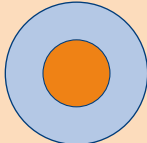
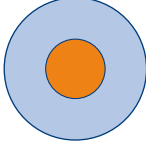
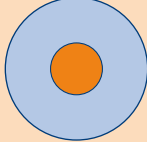
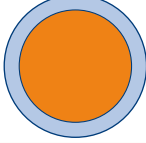
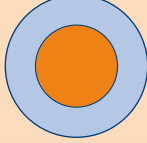
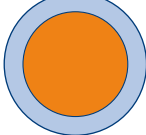
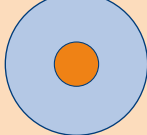
Voorgaande wil echter niet zeggen dat u uw product ook per definitie het goedkoopst kunt laten maken in India. Andere factoren spelen namelijk ook een rol. De belangrijkste hiervan is de productiviteit van medewerkers. Naarmate deze sneller, beter en flexibeler werken kan een product goedkoper geproduceerd worden. Daarom is het goed om naast de arbeidskosten ook de arbeidsproductiviteit te bekijken. In de meeste lage lonenlanden ligt deze aanzienlijk lager dan in Nederland (\$89.000). Van de tien laagste lonenlanden brengen Indiase medewerkers verreweg de minste productie voort in een jaar (ruim \$9.200), terwijl Russische arbeiders het meest productief zijn.

Zowel het niveau als de groei van de arbeidsproductiviteit ligt in Europese lage lonenlanden per saldo hoger dan daarbuiten. Dit komt onder andere door het hogere en technische opleidingsniveau in Midden- en Oost-Europa nu en in het verleden. In Azië is de scholingsgraad aanzienlijk lager en ondanks dat er in China jaarlijks duizenden studenten afstuderen, ligt het algemene kennisniveau er nog altijd fors onder het Europese gemiddelde. Naast het opleidingsniveau hebben de verschillen in arbeidsproductiviteit tussen Europa en Azië te maken met recente verschuivingen in de Europese industrie. Tot een aantal

jaar geleden werden vooral laagwaardige en arbeidsintensieve activiteiten naar Midden- en Oost-Europa verplaatst. Sinds het begin van de 21ste eeuw krijgen de buitenlandse activiteiten een steeds hoogwaardiger karakter. Kijk bijvoorbeeld naar de clusters rond de automobiellindustrie. Belangrijke reden voor deze verandering is dat Midden- en Oost-Europa niet meer alleen gezien worden als locatie waar goedkoop geproduceerd kan worden, maar ook als interessante afzetmarkt als gevolg van onder andere de snel stijgende welvaart aldaar.

Gelet op tabel 2 lijken Rusland en Roemenië op het eerste gezicht de meest aantrekkelijke landen om te investeren. De lonen liggen er relatief laag en de industriële arbeidsproductiviteit is er ver boven het gemiddelde. Ook figuur 3 bevestigt dat. Toch moet er bij de arbeidsproductiviteit in Rusland wel een opmerking worden geplaatst over de sterke overheersing van de zeer productieve olie- en gasindustrie. Deze stuwten de arbeidsproductiviteit flink en verklaren ook nog eens de sterke groei in de afgelopen jaren als gevolg van de sterk gestegen olieprijs. Daardoor is dit positieve beeld niet van toepassing op de gehele Russische industrie.

Tabel 2 Arbeidsproductiviteit in de industrie en de jaarlijkse groei daarin*

	Europa	Buiten Europa	
Roemenië \$44.000** 13%***			India \$9.200 7%
Bulgarije \$26.000 7%			Indonesië \$22.000 8%
Oekraïne \$21.000 14%			Filippijnen \$18.000 6%
Rusland \$53.000 14%			Thailand \$30.000 8%
Turkije \$41.000 14%			China \$17.000 10%

* In de figuren zijn geïndexeerde gegevens opgenomen (Nederland =100). Nederland is weergegeven in de blauwe bol. De andere landen in het oranje.

** Niveau van arbeidsproductiviteit in de industrie (2006)

*** Jaarlijkse groei in de arbeidsproductiviteit (2002-2007)

Bron: IMD; bewerking ING Economisch Bureau

Wat zijn verwachtingen op middellange termijn

In tabel 3 zijn de ontwikkelingen in arbeidskosten in de afgelopen vijf jaar meegenomen. Wat hierin opvalt is dat de arbeidskosten in Azië aanzienlijk minder hard toenemen dan in Europa. Wanneer we deze groei doortrekken naar de komende vijf jaar dan blijven Roemenië en India in hun geografische gebieden de goedkoopste oplossing. Er treden echter wel wat veranderingen op. Zo valt China weg uit de top 5 en zal haar plaats ingenomen worden door Colombia. In Europa blijft de top 5 gehandhaafd, maar vindt er wel een verschuiving plaats. Turkije schuift op naar de derde plaats, gevolgd door Oekraïne en Rusland.

Tabel 3 Verwachte arbeidskosten 2011 op basis van groei in afgelopen vijf jaar

Europa	Groei in afgelopen 5 jaar	Arbeidskosten over vijf jaar (US\$ per uur)	Buiten Europa	Groei in afgelopen 5 jaar	Arbeidskosten over vijf jaar (US\$ per uur)
Roemenië	15%	1,86	India	5%	0,78
Bulgarije	16%	2,68	Indonesië	13%	1,17
Oekraïne	29%	4,98	Filippijnen	2%	1,04
Rusland	26%	6,94	Thailand	4%	1,30
Turkije	4%	3,08	China	14%	2,20

Bron: IMD, EIU; bewerking ING Economisch Bureau

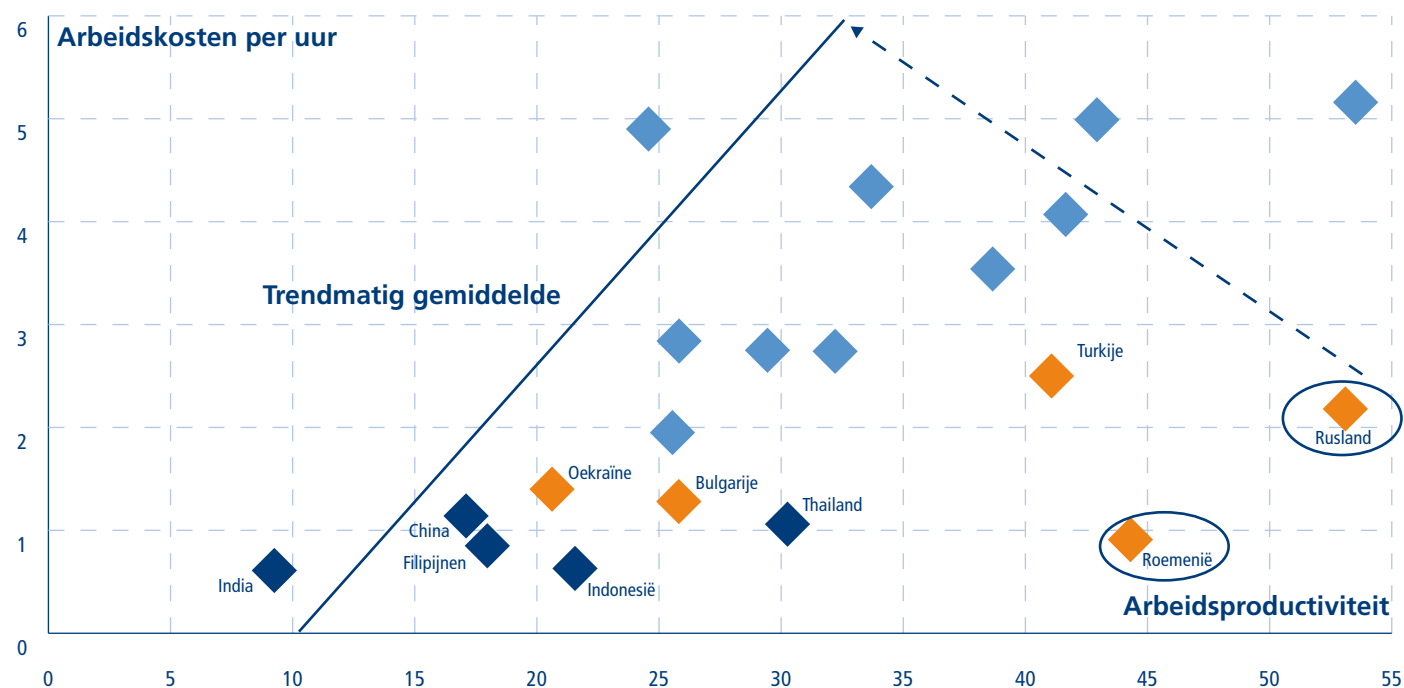
De groeiverschillen tussen Europa en Azië

De verschillen in de groei van de arbeidskosten tussen Europa en Azië kunnen onder andere verklaard worden door de verschillen in arbeidsproductiviteit. Wanneer medewerkers een grotere productiviteit voortbrengen, zullen ze daar immers ook voor gecompenseerd willen worden. Mede daardoor is de samenhang tussen beide groot (figuur 3).

Binnen de 10 laagste lonenlanden is echter een aantal landen waar deze samenhang gering lijkt. Roemenië is hier een voorbeeld van. De arbeidsproductiviteit ligt er relatief hoog, terwijl de vergoeding hiervoor in verhouding achterblijft. Net als in Rusland. In dit laatste land lijkt er echter sprake van een inhaalslag. Gekeken naar de afgelopen vijf jaar, dan is de jaarlijkse groei in de arbeidsproductiviteit (14%) achtergebleven bij de toename in de arbeidskosten (26%). Rusland zal dus ook steeds dichterbij het trendmatig gemiddelde komen te liggen.

Daarnaast speelt de krapte op de arbeidsmarkt een rol bij het verklaren van groeiverschillen in de arbeidskosten tussen landen binnen Europa en daarbuiten. Wanneer het moeilijker wordt om aan personeel te komen, stijgen de lonen immers. Dit laatste zie je in Nederland gebeuren, waar het officiële werkloosheidspercentage net boven de 4% ligt. In de meeste lage lonenlanden ligt dit percentage aanzienlijk hoger (tabel 4). Dit wil echter niet per definitie zeggen dat er ook voldoende gekwalificeerd personeel aanwezig is. Zeker in Azië zijn er over het algemeen nog veel handen beschikbaar, maar het (technische) opleidingsniveau is er relatief laag. Voor hoogwaardige activiteiten kan er dus wel degelijk ook in deze landen sprake zijn van een krappe arbeidsmarkt.

Figuur 3 Samenhang arbeidskosten en –productiviteit in de industrie

Bron: IMD, EIU; bewerking ING Economisch Bureau

Tabel 4 Arbeidsreserve buiten Europa groter dan daarbinnen

Europa	Werkloosheids-percentages	Buiten Europa	Werkloosheids-percentages
Roemenië	7%	India	9%
Bulgarije	8%	Indonesië	10%
Oekraïne	8%	Filippijnen	10%
Rusland	7%	Thailand	2%
Turkije	10%	China	9%

Bron: IMD, EIU; bewerking ING Economisch Bureau

Welk land is nu daadwerkelijk het goedkoopst?

Bij het vaststellen van het meest aantrekkelijke land om de arbeidskosten per product te verlagen, is het dus goed om verder te kijken dan alleen de arbeidskosten. Ook de productiviteit en verwachte arbeidsmarktontwikkelingen zijn belangrijk.

Wanneer u deze veranderingen goed op het netvlies heeft, zijn er naast arbeidskosten echter nog een groot aantal kostenposten die veranderen bij productieverplaatsing. In het verlengde van de lagere loonkosten liggen bijvoorbeeld de kosten voor dienstverlening door derden zoals accountants, adviseurs of advocaten. Maar u kunt ook denken aan lagere grondprijzen die de vestigingskosten kunnen drukken of goedkopere elektriciteitsvoorzieningen door de aanwezigheid van energiebronnen. Verplaatsen betekent echter niet alleen kostenverlagingen. Zo kan het zijn dat de transportkosten toenemen. Niet alleen door de afstand, maar ook door slechtere infrastructuur en het toegenomen risico dat met beide verbonden is. Belangrijke en vaak onvoorziene kostenverhogingen komen voort uit een grotere bureaucratie en corruptie dan in Nederland.

Om inzicht te krijgen in de kwaliteiten van verschillende landen brengt het IMD ieder jaar ranglijsten uit. Op de volgende pagina's vindt u voor de tien – in deze brochure opgenomen – laagste lonenlanden de belangrijkste uitkomsten. Houdt hierbij rekening met het feit dat er in totaal 55 landen in de ranglijst zijn opgenomen en dat een hoge score achter de indicatoren betekent dat dit land minder aantrekkelijk is voor ondernemers op dit gebied.

Uit de tabellen blijkt dat de meeste lage lonenlanden een stuk minder aantrekkelijk zijn, wanneer naast arbeidskosten ook andere facetten worden meegenomen.

Binnen Europa

Bulgarije

Overall competitiveness	39	<i>De winstbelasting en kosten voor levensonderhoud zijn weliswaar laag in Bulgarije, maar daar staat tegenover dat onzekerheden door bijvoorbeeld inflatie, bureaucratie en corruptie er relatief groot zijn. Daarnaast blijft de kennisinfrastructuur achter, waardoor het op termijn moeilijker wordt om aan voldoende gekwalificeerd personeel te komen.</i>
Economic performance	38	
Government efficiency	29	
Business efficiency	48	
Infrastructure	41	

Bron: IMD (2008)

Turkije

Overall competitiveness	48	<i>Turkije kenmerkt zich door de aanwezigheid van een aantal zeer grote familie-bedrijven met een zeer grote invloedssfeer. Hierdoor is het voor Nederlandse ondernemers moeilijker om in Turkije met succes te ondernemen. Daarnaast zijn de kapitaalkosten er relatief hoog en blijft kennisinfrastructuur er achter.</i>
Economic performance	53	
Government efficiency	44	
Business efficiency	37	
Infrastructure	42	

Bron: IMD (2008)

Oekraïne

Overall competitiveness	54	<i>Oekraïne draagt de rode lantaarn net niet, maar de indicatoren laten duidelijk zien dat wat betreft zakelijke aantrekkelijkheid dit land duidelijk achterblijft. Dit heeft economische oorzaken, zoals een hoge en variabele inflatie, maar ook politieke als gevolg de aanzienlijke instabiliteit van de Oekraïense overheid.</i>
Economic performance	50	
Government efficiency	52	
Business efficiency	52	
Infrastructure	46	

Bron: IMD (2008)

Roemenië

Overall competitiveness	45	<i>Bureaucratie en corruptie vieren nog steeds hoogtij in Roemenië. Hiermee zijn aanzienlijke kosten voor ondernemers gemoeid. Daar staat tegenover dat Roemeense werknemers als zeer toegankelijk worden ervaren en dat het kennis-niveau er hoog is.</i>
Economic performance	35	
Government efficiency	48	
Business efficiency	47	
Infrastructure	43	

Bron: IMD (2008)

Rusland

Overall competitiveness	47	<i>Ondanks dat er veel energie voorhanden is in Rusland blijft de toegankelijkheid hiervan voor particuliere bedrijven achter. Daarnaast kampt Rusland nog steeds met de erfenis van het communisme, met als gevolg dat de invloed van de staat in bedrijven en daarmee de economie groot is.</i>
Economic performance	49	
Government efficiency	30	
Business efficiency	49	
Infrastructure	45	

Bron: IMD (2008)

Buiten Europa

China

Overall competitiveness	17
Economic performance	2
Government efficiency	12
Business efficiency	33
Infrastructure	31

De economie in China groeit nog steeds als kool door een sterke binnenlandse en buitenlandse vraag. De verschillen tussen Oost en West zijn echter groot, ook in productiemogelijkheden en kosten. Door de sterke groei bereikt China wel grenzen aan bijvoorbeeld infrastructuur en milieu met hoge toekomstige kosten als gevolg.

Bron: IMD (2008)

Filippijnen

Overall competitiveness	40
Economic performance	42
Government efficiency	41
Business efficiency	31
Infrastructure	48

Medewerkers in de Filipijnen zijn zeer flexibel en daardoor breed inzetbaar. Nadeel is echter wel dat het opleidingsniveau en de ontwikkeling van het onderwijs er flink achterblijven. Daarnaast moeten ondernemers een hoge prijs betalen voor een goede samenwerking met de overheid en veiligheid.

Bron: IMD (2008)

India

Overall competitiveness	29
Economic performance	18
Government efficiency	23
Business efficiency	20
Infrastructure	49

De Indiase dienstensector ontwikkelt zich sterk en trekt als zodanig ook veel kennisgerelateerde activiteiten aan. Opvallend genoeg blijft de ontwikkeling in onderwijs achter. Ook de fysieke infrastructuur lijkt nauwelijks toereikend om een sterke toekomstige groei te faciliteren.

Bron: IMD (2008)

Indonesië

Overall competitiveness	51
Economic performance	52
Government efficiency	38
Business efficiency	44
Infrastructure	53

Indonesië blijft op alle fronten achter bij andere landen. Ook de economische groei is er niet bijzonder hoog. Daarnaast hebben ondernemers in Indonesië te maken met hoge kosten als gevolg van corruptie en terreurdreiging. Daar staat tegenover dat belastingen er relatief laag zijn.

Bron: IMD (2008)

Thailand

Overall competitiveness	27
Economic performance	12
Government efficiency	22
Business efficiency	25
Infrastructure	39

Thailand bevindt zich duidelijk in het peloton van aantrekkelijke landen op zakelijk gebied. De economie is er gemiddeld ontwikkeld en ook de overheid en bedrijfsleven goed voorbereid op bedrijven. De infrastructuur – en dan met name op kennis en gezondheid – blijft er het meeste achter.

Bron: IMD (2008)

Contact:

ING Economisch Bureau

Carlijn Bijvoet (020-5634447)

Edse Dantuma (020-5639778)

Augustus 2008

ING Branchemanagement

Bert Woltheus (020-6523722)

Disclaimer

De informatie in dit rapport geeft de persoonlijke mening weer van de analist(en) en geen enkel deel van de beloning van de analist(en) was, is, of zal direct of indirect gerelateerd zijn aan het opnemen van specifieke aanbevelingen of meningen in dit rapport. De analisten die aan deze publicatie hebben bijgedragen voldoen allen aan de vereisten zoals gesteld door hun nationale toezichhouders aan de uitoefening van hun vak. Deze publicatie is opgesteld namens ING Bank N.V., gevestigd te Amsterdam en slechts bedoeld ter informatie van haar cliënten. ING Bank N.V. is onderdeel van ING Groep N.V. Deze publicatie is geen beleggingsaanbeveling noch een aanbieding of uitnodiging tot koop of verkoop van enig financieel instrument. ING Bank N.V. betreft haar informatie van betrouwbaar geachte bronnen en heeft alle mogelijk zorg betracht om er voor te zorgen dat ten tijde van de publicatie de informatie waarop zij haar visie in dit rapport heeft gebaseerd niet onjuist of misleidend is. ING Bank N.V. geeft geen garantie dat de door haar gebruikte informatie accuraat of compleet is. De informatie in dit rapport kan gewijzigd worden zonder enige vorm van aankondiging. ING Bank N.V. noch één of meer van haar directeuren of werknemers aanvaardt enige aansprakelijkheid voor enig direct of indirect verlies of schade voortkomend uit het gebruik van (de inhoud van) deze publicatie alsmede voor druk- en zetfouten in deze publicatie. Auteursrecht en rechten ter bescherming van gegevensbestanden zijn van toepassing op deze publicatie. Overneming van gegevens uit deze publicatie is toegestaan, mits de bron wordt vermeld. In Nederland is ING Bank N.V. geregistreerd bij en staat onder toezicht van De Nederlandsche Bank en de Autoriteit Financiële Markten.

De tekst is afgesloten op 25 augustus 2008.